

Alt for ofte munder omtalen af et kompliceret problem ud i en konstatering af, at nu skærpedes udbytningen (igen). Da Christian II og adelen står fjendtlige over for hinanden, betyder det »et skærpet angreb på bønderne for at få vristet så meget som muligt af produktet fra dem« (s. 131); da adelsreaktionen få år senere sejrer, skærpes udbytningen endnu engang, samtidig med at »det pusterum, som slagsmålet mellem konge og adel . . . havde givet bønderne« forsvinder (s. 134)! Sådanne rutinemæssige postulater svækker fremstillingen. Det samme gør påstande om at Marx »tydeligt, koncentreret og præcist« har bestemt forudsætningerne for kapitalismens gennembrud. Marx nåede tværtimod aldrig nogen logisk tilfredsstillende løsning på problemet (hvad han selv var opmærksom på), og marxistiske historikere og økonomer har da også – i den såkaldte Dobb/Sweezy-debat – diskuteret denne problematik de sidste femogtyve år indgående og uden at nå til enighed.

Denne debat har ikke sat sig særlige spor i BS' fremstilling. I det hele taget savner man en begrundelse for det ofte besynderlige udvalg af anvendt litteratur. Ved en omtale af den engelske demokratiske bevægelse *The Levellers* henviser BS til A. L. Mortons »*A People's History of England*« fra 1938! – som om ikke i det mindste Christopher Hill burde nævnes. Hvad Danmark angår, er det som om BS er bedre orienteret i den ældre litteratur (og de ældre kildeudgaver) end i den nyere; i hvert fald mangler navne som Jens Engberg, Svend Aage Hansen, Albert Olsen, Ladewig Petersen og Skrubbeltrang, hvis resultater ellers nok med udbytte kunne have været inkorporeret i fremstillingen. Ligeledes savnes adskillige nyudgivne trykte kilder.

Jeg har måske dvælet for meget ved bogens mangler, netop fordi jeg er enig i BS' intention og principielle synspunkt. Derfor vil jeg gerne til sidst endnu engang fremhæve dens kvaliteter. Jeg kender ingen mere velegnet pædagogisk introduktion til perioden; og som den første større marxistiske fremstilling herhjemme har den krav på interesse fra *alle* historikere. Senere vil der komme flere marxistiske arbejder, også om denne periode, for Scocozzas bog er ikke det sidste ord i sagen; men den er det første, og det er dens store fortjeneste.

Jens Rahbek Rasmussen

HANS CHR. JOHANSEN: BEFOLKNINGSUDVIKLING OG FAMILIE-STRUKTUR I DET 18. ÅRHUNDREDE. *Odense University Press*. 1975. 211 s. Kr. 60.

STUDIER I DANSK BEFOLKNINGSHISTORIE 1750–1890. *Ved Hans Chr. Johansen. Odense Universitetsforlag*. 1976. 212 s. Kr. 35.

Hans Chr. Johansen har ønsket at afprøve nye metoder, udviklet i forbindelse med den internationale demografiske forskning, på dansk historisk materiale. Han har iøvrigt tidligere foretaget et mindre forsøg m. h. t. et jysk herred (se

Historie IX, 1970, s. 85–122). Nu gælder undersøgelsen 26 landsogne og bearbejdelsen af 65.132 personoplysninger fra kirkebøger i perioden 1741–1801, samt fra sognenes folketællinger 1787 og 1801. Et stort moderne apparat har stået til rådighed, det samfundsvidenskabelige forskningsråd har ydet støtte, og i forordet siges: »Stikprøven er udtaget på en sådan måde, at materialet skulle være repræsentativt for de danske sogne i perioden, d. v. s. at hvor der i det følgende er tale om undersøgelser, hvori indgår alle eller største parten af de registrerede personer, skulle resultaterne uden videre kunne være alment dækkende«. (Dette ligesom henkastede »uden videre« maner i virkeligheden til nærmere eftertanke). Det tilføjes meget ærligt, at ved mere specielle undersøgelser over en begrænset del af befolkningen vil kun meget klare tendenser i udviklingen være af en sådan karakter, at de kan siges at være repræsentative. For dele af undersøgelsen, hvor stikprøveusikkerheden kan være udslagsgivende, vil det være nødvendigt at inddrage mere materiale, før der tør drages almenlydige slutninger. Men »Forord« gør også opmærksom på, at det indsamlede materiale ikke er udnyttet fuldstændigt. Som bilag V er derfor aftrykt de anvendte koder, der vil tillade andre at benytte materialet på flere områder, end det her er sket.

I korte indledende kapitler omtales den offentlige statistik i 1700-tallet. Væsentlige ældre og nyere undersøgelser nævnes, og i kapitel III–IV illustreres hovedtendenser i den internationale diskussion om historisk demografi, og der er tale om »forsøg på at fremskaffe en række demografiske mål ud fra et kirkebogsmateriale«. Familiekonstitutionsmetoden (sådan hedder det på letfatteligt nydansk!) omfatter med sine 12 stavelser kun 6 forhold, som man »i heldigste fald« vil kunne finde oplysning om i en kirkebog: ægtemandens dåb, hustruens dåb, ægteparrets trolovelse og vielse, dåb og evt. begravelse af de børn, der fødes i ægteskabet, endvidere ægtemandens begravelse samt hustruens. I de senere år har man søgt at foretage maskinel sammenkobling af de oplysninger, der tidligere var indsamlet på skemaer for hver familie ved kronologisk gennemgang af kirkebogen. På denne måde vil man bl. a. kunne få ret sikre oplysninger om de viedes alder, moderens alder ved et barns fødsel og »barnets nummer i ægteskabet«, hvad der er vigtigt, når frugtbarhedsforhold skal vurderes. »Den geografiske mobilitet« (varige eller midlertidige omflytninger) bevirker imidlertid, at der opstår en række problemer, ligesom usikkerhed m. h. t. børneantal kan skyldes manglende registrering af dødfødte; endvidere kan forskellig navne- og stillingsangivelse undertiden medføre fejl.

Bearbejdsplanen for det danske materiale viser, at stikprøven set under en bestemt synsvinkel er udtaget imponerende præcist. De 26 landsognes beboere udgjorde ved folketællingerne 1787 og 1801 næsten nøjagtigt 1 % af landbefolkningen nord for Kongeåen; udvalgt er med rette kun sogne, hvor kirkebogsmaterialet 1741–1801 eksisterer og (mere diskutabelt) hvor indbyggerantallet i 1787 var under 500. Det sidste skyldes hensyn til den geografiske spredning og kan overfladisk set synes meget tilfredsstillende. Men der er i perioden ca.

1740–1800 særlige forhold at tage i betragtning, navnlig stavnsbåndet og fæstevæsenet. Det kan anses for fastslået, at bortvandringen trods stavnsbåndet (eller netop for at undfly dette) var større i nogle egne end i andre, og med stramningerne, d. v. s. sænkningen af den stavnspligtige alder (ned til 4 år, men jo kun for mandkøn) vokser sandsynligheden for øget bortvandring, større mobilitet. Mere betydningsfulde er formentlig de forskelligheder, der skyldes fæsteforhold. Utrykte undersøgelser vedrørende ca. 70 godsområder nogenlunde lige- ligt fordelt på danske landsdele har ikke blot vist, at forskellene var store, men også det ret naturlige, at godsstyrelsen – ofte i forståelse med bønderne, især de ældre gårdbrugere – øvede indflydelse på befolkningsforholdene. Når Johansen s. 97 anfører, at ca. 2/3 af »fædrene« (i de pågældende sognes kirkebøger i 1790-erne) er gårdmænd, og at tilgangen fra andre samfundslag udgjorde mindre end 1/4 af afgangens, tages dette som udtryk for, at gårdmandsstanden var mindre geografisk mobil end andre grupper, og at en del af den voksende husmandsstand er blevet rekrutteret fra gårdmandsbørn. – En landbohistoriker kan her og på adskillige andre punkter have en underlig fornemmelse af, at ret selvfølgelige forhold bliver omhyggeligt påvist, mens væsentlige årsager til udviklingen end ikke bliver berørt. Hvad der her fremhæves som ringe social mobilitet, er nemlig et væsentligt led i en form for bondebeskyttelse, der eksisterede længe før den lovbetingede. På et flertal af godserne og ved 1/3–1/2 af fæsteoverdragelserne i landet som helhed blev fæstegårdene i 1700-tallet i familien, idet en søn eller en datters mand overtog stedet efter den forrige fæster, eller gårdmandsenken beholdt gården og indgik nyt giftermål, nok i de fleste tilfælde med en gårdmandssøn. Det turde derfor være indlysende, at den ringe geografiske mobilitet var udtryk for en social stabilitet, som må regnes for et gode, endog et vidnesbyrd om en vis velfærd, da ældre gårdfæstere eller gårdmandsenker, der afstod gård, normalt fik deres underhold ved denne resten af deres dage. Et forøget antal aftægtsfolk på gårdene er et udsagn om, at det ikke blot var den *fattige* del af husmands- og indsidderbefolkningen, der voksede.

I afsnittet »Karrieremobilitet målt ved folketællingernes erhvervsangivelser« (s. 142 f) oplyses, at tilgangen til gårdmandsklassen fra etablerede i andre erhverv 1787–1801 kun var 13 af 296 oplyste tilfælde. Ja, den ringe tilgang af husmænd o. l. karakteriserer forholdene i reformtiden, men et noget andet billede ville perioden 1770–86 have fremvist. Det store antal gårdforsiddelser i denne og forøvrigt også tidligere perioder medførte i reglen, at husmænd eller inderster måtte overtage de »øde« og forsømte gårde; ikke sjældent blev de efter kort tids forløb afløst af andre. At tale om »karrieremobilitet« synes under sådanne forhold ironisk, et indtryk der (utilsigtet) forstærkes, når det nævnes, at mobiliteten »rammer« – eller *kan* ramme – en bestemt aldersgruppe. Det er ganske naturligt tilfældet, idet godsejeren må foretrække en *ynge* husmandsfamilie, hvis arbejdsindsats har størst værdi, i gårdforsidderens sted. Indtræder en midaldrende husmand i fæstet kan det undertiden påvises, at denne har en søn, der vil kunne efterfølge faderen, måske endog forpligtes dertil. Når

uheldige omstændigheder ved tidernes gunst eller personlig indsats forvandles til heldige *kan* »karrieremobiliteten« blive reel. Men det anførte er et eksempel på, at kirkebøgernes tal ikke er éntydige, når det gælder sociale vurderinger. Her vil ikke mindst godsarkivalier (især fæsteprotokoller) kunne give sikrere oplysninger og samtidig udvide perspektivet.

Professor Johansens og hans elevs arbejder viser så at sige på rad og række de muligheder, som flittige kirkebogsstudier i forening med nye »maskinelle« hjælpemidler giver m. h. t. familiestruktur-undersøgelser. Som særlig sagkyndig hvad angår det statistiske materiale har redaktør Aksel Lassen i Berlingske Tidende anført nogle rettelser, og det må anerkendes, at Johansen selv har fremhævet manglerne ved materialet. For en landbohistoriker er det svært at tilbageholde en tvivl om, hvorvidt studier af denne art bidrager væsentligt til bedre indsigt i ældre tiders landboforhold. Døb, troløvelse, vielse, børneantal, død og begravelse er vigtige, men »selvfølgelige« momenter, der kun siger lidt om det samfund, vore forfædre dengang levede i og i så ringe udstrækning havde betingelser for at omforme. Dog skete der socialt set *noget* i de »stillestående« århundreder, som selv de bedst bevarede og bedst førte kirkebøger sjældent giver indblik i. Undtagelser bekræfter reglen. Det kan i denne forbindelse nævnes, at Ole Højrup's »Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup kirkebøger 1646–1731« I–II (1963 og 1968) giver et enestående indblik i et par sjællandske sognes befolkningsforhold, en vrimmel af menneskeskæbner og samtidig statistisk stof af betydelig værdi, f. eks. til belysning af folkesygdommes indvirkning (for en senere tid kan fæsteprotokoller nu og da berøre det problem, epidemier uundgåeligt skabte m. h. t. besættelse af fæstegårde), vandringer, krigsødelæggelser m.v. Det er sandsynligt, at befolkningens bevægelser ikke blot for kvindernes vedkommende er langt livligere, end folketællinger vil kunne vise.

Lokale undersøgelser kan utvivlsomt på nogle punkter udvide perspektivet. I »Studier i Dansk Befolkningshistorie 1750–1890« s. 189–206 har Hans Chr. Johansen dels givet et resumé af resultater fremlagt i det førstnævnte værk, dels belyst geografisk mobilitet i 1700-tallet ved eksempler fra Langeland, hvor Fodslette kirkebog er ført særlig omhyggeligt (konfirmandlister er udnyttet). Her viser forskeren en glædelig forståelse af, at fæsteprotokoller kan bidrage til vor viden om forbliven og bortvandring. Lægdsruller indeholder for mandkønnet vedkommende supplerende oplysninger. – Den omhyggelige *spredning* af de udvalgte 26 sogne er måske i virkeligheden for ensidig en løsning. Hvis de eksisterende kirkebøger holder den mulighed åben, var det at foretrække, at en del af sognene var *nabosogne*. Derved ville man utvivlsomt få langt større mulighed for at belyse forskellige former for »vandringer«: Tjenestefolks midlertidige forhold udenfor sognet, men dog oftest inddendfor godsområdet (det gælder antagelig også pigerne), ægtefællers »tilvandring« og voksne børns bosættelse m. v. Man kunne gå et skridt videre og i visse tilfælde udvælge sogne ud fra viden eller formodning om stedlige godsstyrelses forskellige »befolkningspolitik«. Eksempelvis

kan nævnes, at på det lille gods Kjeldgård (Østsalling) efterfulgte ved mere end 50 % af veloplyste fæster-skifter i perioden 1720–1807 en søn sin far, mens enken i intet (kendt) tilfælde giftede sig med den nye fæster. Der er andre godser i limfjordsegne, hvor en svigersøn eller en enkes nye mand relativt ofte overtager fæstegård; i dele af landet gælder det i perioder flertallet af de fæsteforandringer, der falder ind under begrebet familiefæste.

Blandt de mest omfattende lokalundersøgelser er Kaj Habekosts »Social mobilitet i Langelands søndre herred omkring midten af det 19. århundrede«, der stort set viderefører Johansens erfaringer i en anden periode og indenfor et begrænset område. Ane Dorthe Holt belyser »Udvandringen til Amerika fra Humble sogn« (også Langeland), tydeligt inspireret af Kr. Hvidts »Flugten til Amerika« (Disputats, 1971). Hun sammenholder her en udvandrergruppe med en ikke-udvandrergruppe. Materialet er begrænset, de sikre resultater ikke overraskende: 3/4 af udvandrerne var børn af husmænd eller tjenestefolk, ofte opvokset under vanskelige forhold (21,3 % var født udenfor ægteskab). Kun undtagelsesvis kan udvandrerens videre skæbne efterforskes, enkelte vendte dog tilbage. Med titlen »Familie- og husstandsstrukturen på landet i det 18. århundrede« vækker Henning Nygård Larsen forventninger, der dog ikke fuldt kan indfries. Det drejer sig om tre landsogne på Øerne (V. Egesborg, Horreby, Krønge), et kildekompleks, der vel gør det muligt – mener forfatteren – »at kortlægge en lang række af de befolkningsmæssige forhold, som har karakteriseret 1700-tallets danske landbosamfund«. Det er åbenbart korrekt allerede på grundlag af dette begrænsede materiale at slå fast, at der tegner sig »billedet af et bondesamfund, der var alt andet end statisk«. Heri er der dog intet overraskende, når tyngdepunktet er perioden 1787–1801 (reformtiden), og når 1. halvdel af århundredet praktisk talt ikke belyses i dette lille udsnit af det sognehistoriske materiale.

Det må bero på et skøn, om hovedparten af de talrige oplysninger om familiestrukturen og andre træk af befolkningsudviklingen i væsentlig grad kan siges at tjene til karakteristik af 1700-tallets danske landbosamfund. Om erhvervsforholdene meddeles ikke meget og næsten intet om forholdet mellem godsejere og bønder, mellem gårdbrugere, husmænd (inderster) og tjenestefolk, mellem generationerne (hvad der specielt for gårdmændenes vedkommende er af stor interesse) så lidt som om forholdet mellem de mere eller mindre besiddende og de fattige, der var afhængige af andre. Vi modtager en mængde talmættede efterretninger om visse befolkningsforhold i dele af det århundrede, der – hvad bondesamfundet angik – ikke blot var stavnsbåndets og de store landboreformers tidsalder, men med megen ret kunne betegnes som fæstevæsenets storhedstid før bondeselvejendoms stærke gennembrud. Mellem dåb og død lå livet udbredt, farefuldt og dog for de allerfleste af dem, som overlevede børnesygdommene, en tilværelse med muligheder, der vekslede mellem det standsbestemte og det udviklingsforløb, som personlig indsats, de stærkeres påbud og uberegnelige tilskikkelser, mod århundredets slutning også lovanordninger banede vej for. Det

er nærliggende at betegne det, der opbygges i disse bøger, som et samfundsskelet, men for sjældent har læseren fornemmelsen af at bevæge sig i et samfund, der fungerer, alsidigt, levende, til tider overraskende i sin udfoldelse.

Fridlev Skrubbeltrang

JENS ENGBERG: HARALD BRIX, REVOLUTIONEN OG REFORMEN. (*SFAHs publikationsserie, 3*). 179 s. 1975. Kr. 25. (særpris for medl. kr. 22).

»Førernes flugt« betragtes gerne som et vendepunkt i den danske arbejderbevægelses udvikling. Efter det tilbageslag, som pionerernes svigten og kriseårene efter 1873 medførte, skete der i løbet af en halv snes år en reorganisering af parti og fagbevægelse under ledelse af faglærte arbejdere uden Pios socialistiske visioner. Socialdemokratiet blev reformistisk, og alle forsøg på, fra venstreoppositionens side at holde partiet fast på den revolutionære marxisme, blev afvist. Blandt disse oppositionelle var Gerson Trier og Nikolaj Petersen, som blev ekskluderet af partiet i 1889; mindre kendt er det, at en kritik af Socialdemokratiets reformistiske praksis blev formuleret så tidligt som i 1881. Kritikerne var ingen anden end den ene af pionererne, Harald Brix.

Brix var ikke fulgt med Pio og Gelfff, da de i marts 1877 forlod landet. Han havde da været under arrest i et halvt år, sigtet for blasfemi, majestætsfornærmelse og forberedelse af oprør, alle anklager rejst mod ham i hans egenskab af redaktør for det satiriske blad »Ravnen«. Den 5. april blev han af Højesteret, på et juridisk overordentlig tvivlsomt grundlag, idømt fire års forbedringshus. Dertil kom domme ved lavere instans, i privat anlagte injuriersager, på tilsammen 29 måneders fængsel. Brix, der led af en alvorlig kredsløbssygdom, og hvis helbred i forvejen var svækket af fængselsopholdet 1872–1875, søgte gentagne gange om benådning, men forgæves, til trods for en række lægeerklæringer, der enstemmigt fremhævede, at Brix næppe ville kunne tåle afsoning af den lange straf. Faktisk udstod han forbedringshusstraffen og de første otte måneder af fængselsopholdet, men i juli 1880 blev han alvorligt syg indlagt på Kommunehospitalet. Da der samtidig rejste sig en bevægelse for at få ham frigivet, besluttede regeringen at benåde ham: man frygtede, at hans død ville føre til uro i den københavnske arbejderbefolkning. Den modtagelse han fik, da han juleaften 1880 forlod hospitalet, stod i grel kontrast til hyldesten ved løsladelsen fem år tidligere. Socialdemokratiet havde efter Pios og Geleffs flugt anlagt en betydelig mere moderat politisk linie, som Brix næppe kunne være enig i. Dertil kom, at ejendomsretten til »Social-Demokraten« i 1875 var blevet overdraget til Pio, Brix og Geleff på livstid. De nye ledere regnede med, at de senere begivenheder havde annul-